

کلیات

هنر و معماری

دوران اسلامی ایران

www.ketab.ir

دکتر عابد تقوی

عضو هیات علمی گروه باستان شناسی دانشگاه مازندران

عباس دولت یاری

مدرس گروه معماری دانشگاه آزاد اسلامی

سرشناسه	: تقوی، عابد، ۱۳۶۱-
عنوان و نام پدیدآور	: کلیات هنر و معماری دوران اسلامی ایران
مشخصات نشر	: بابل : مولفان تهران، ۱۳۹۳.
مشخصات ظاهری	: ۲۱۸ص.: مصور
فروست	: سری کتاب‌های دانشگاهی
شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۷۷۶۵-۰۵-۰
وضعیت فهرست نویسی	: فیپای مختصر
شناسه افزوده	: دولت یاری، عباس، ۱۳۶۵-
شماره کتابشناسی ملی	: ۳۷۵۵۶۲۹

- کلیه حقوق قانونی و شرعی برای ناشر محفوظ است.
- کثیر تماماً یا بخشی از این اثر چه بصورت حروفچینی، چاپ افست، پلی کپی، فتوکپی و انواع دیگر چاپ غیرقانونی و ممنوع می‌باشد.
- این اثر مشمول قانون حمایت از مولفان، مصنفان و هنرمندان مصوب سال ۱۳۴۸ است.
- هر شخص حقیقی یا حقوقی، تماماً یا بخشی از این اثر را بدون کسب مجوز از ناشر به نشر برساند، پخش یا عرضه بنماید، مورد پیگرد قانونی قرار می‌گیرد.

سری کتاب‌های دانشگاهی

انتشارات مولفان تهران

- عنوان: کلیات هنر و معماری دوران اسلامی ایران
- مولفین: دکتر عابد تقوی، عباس دولتیاری
- ناشر: انتشارات مولفان تهران
- نوبت چاپ: اول
- سال چاپ: ۱۳۹۳
- طراحی جلد: حسن علامه‌زاده
- صفحه آرائی: مهرداد پارسایی
- شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه
- شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۷۷۶۵-۰۵-۰
- قیمت: ۱۳/۵۰۰ تومان
- آدرس انتشارات: بابل، خیابان مدرس، چهارراه فرهنگ، ساختمان نارنج

مسئولیت کلیه مطالب مندرج در کتاب به عهده مولفین بوده و حق چاپ و نشر برای ناشر محفوظ می‌باشد.

مرکز پخش: انتشارات مولفان تهران- بابل، خیابان مدرس، چهارراه فرهنگ، ساختمان نارنج

تلفن: ۳۲۲۰۴۸۶۳، ۳۲۲۰۴۸۶۲، ۳۲۲۱۹۰۶۰۲-۰۱۱

فهرست مطالب

۷	 مقدمه
۱۱	 بخش اول: معماری ایران در دوران اسلامی
۱۳	 فصل اول: ویژگی های سبک شناختی معماری ایران در دوران اسلامی
۱۹	 فصل دوم: گونه شناسی آثار معماری ایران در دوران اسلامی
۱۹	 مساجد
۲۲	 مناره ها
۲۶	 مدارس
۳۱	 مقابر، حسینیه ها و تکایا
۳۷	 پل ها
۴۳	 کاروانسراها
۴۷	 قلاع
۵۱	 فصل سوم: عناصر معماری و تزئینات وابسته به آن
۷۵	 فصل چهارم: معماری ایران از صدر اسلام تا پایان عصر سلجوقیان
۸۱	 فصل پنجم: معماری ایران از عصر سلجوقیان تا پایان عصر تیموریان
۱۰۹	 فصل ششم: معماری ایران از عصر صفویان تا پایان عصر قاجار
۱۴۵	 فصل هفتم: روند شکل گیری مجموعه های مذهبی و غیرمذهبی در معماری ایران
۱۵۵	 فصل هشتم: شهرهای مهم ایران در دوران اسلامی
۱۶۹	 بخش دوم: هنرهای کاربردی در دوران اسلامی
۱۷۱	 فصل نهم: سفالگری ایران در دوران اسلامی

۱۸۱	فصل دهم: فلزکاری ایران در دوران اسلامی
۱۹۱	فصل یازدهم: منسوجات ایران در دوران اسلامی
۱۹۵	فصل دوازدهم: کتاب آرایی ایران در دوران اسلامی
۱۹۹	فصل سیزدهم: سیر تحول کتابت و خطوط در دوران اسلامی
۲۰۵	فصل چهاردهم: نگارگری ایران در دوران اسلامی
۲۱۳	منابع و مآخذ

مقدمه

از حیات علمی باستان‌شناسی اسلامی در جهان بیش از یکصد سال است که می‌گذرد و در این مدت محققان و باستان‌شناسان بسیاری سعی در ارائه تعریفی جامع و مانع از باستان‌شناسی اسلامی داشته‌اند. به زعم گروه بی‌شماری، این رشته نوین که از درون مطالعات شرق‌شناسی پا به عرصه حوزه‌ی علم باستان-شناسی نهاد، پیشتر گرایش نزدیکی به مطالعات هنر اسلامی، تاریخ هنر و فرهنگ مناطق خاورمیانه و شمال آفریقا داشت. توجه به معماری و بناهای ساخته شده مسلمین به همراه هنرهای تزئینی و صنایع گوناگون مانند سفالگری، فلزگری و... سبب شد تا باستان‌شناسی اسلامی بیشتر به عنوان رشته‌ای با رهیافت علمی ماده‌ی فرهنگی شناخته شود. بررسی و تحقیق در این رشته، بیشتر محدود به پژوهش درباره ویژگی‌های فنی و هنری دست ساخته‌های انسان بود و از تحقیق و تفسیر پیرامون بسترهای شکل‌گیری آثار، اندیشه و اهداف پدیداری آثار و به طور کلی شناخت فرهنگ اجتماعی سازندگان شهرها، بناهای یادمانی و معماری و صنایع نشانهای دیده نمی‌شد. در دنیای غرب، مبانی باستان‌شناسی اسلامی به دلیل ضرورت شناخت هرچه بیشتر از جامعه و فرهنگ دینی کشورهای اسلامی شکل گرفت. جایی که شهرها و محوطه‌های باستانی مصر، اردن و عراق و در پی آن ایران به صحنه بلامنازع تحقیقات شرق‌شناسان اروپایی و آمریکایی تبدیل شدند. در این دوره، شهر با تمام عناصر و پیچیدگی‌های ساختاری و فرهنگی، در قالب آزمایشگاهی بزرگ برای اهداف و نظریه‌های مختلف شرق‌شناسان درآمد.

به طور ماهوی، از ابتدای پیدایش باستان‌شناسی اسلامی، نظامی میان رشته‌ای در باستان‌شناسی تجربه شده است. مطالعات تاریخ اجتماعی و فرهنگی جوامع مسلمان به همراه مطالعات تاریخی آثار اسلامی از یک سو و همراهی این رویکرد در باستان‌شناسی اسلامی با کاوش‌ها و بررسی‌های میدانی شهرها و محوطه‌های اسلامی جوامع مسلمان، این رشته نو پا را به طور شگفت‌انگیزی به یکی از جذاب‌ترین و در عین حال چالش برانگیزترین رشته‌های نوظهور در باستان‌شناسی تبدیل ساخت.

در واقع، باستان‌شناسی اسلامی محل بحث و چالش فضای اجتماعی حاکم بر جامعه، عناصر و مولفه-

های حیات اسلامی، الگوهای استقراری و انسانی، فرهنگ، آداب رسوم، اقتصاد و سازمان اداری، دین و مذهب و... بازتاب آن در مجموعه‌های شهری، مذهبی، غیرمذهبی و آثار و پدیده‌های انسانی است. باستان‌شناسی اسلامی تلاش دارد به بازسازی فرهنگ مادی انسانی جوامع مسلمانی بپردازد که با خلاقیت، اندیشه و حمایت‌های حاکمان و توده مردم موجب شکل‌گیری ساختاری مستقل تحت عنوان فرهنگ و تمدن اسلامی شده‌اند. ابزار شناخت این فرهنگ، آثار و نشانه‌هایی است که از زندگی جوامع مسلمان به وسیله فعالیت‌های میدانی باستان‌شناختی به دست آمده است. کشف شهرها و مجموعه‌های شهری، کتیبه‌ها، بناهای آرامگاهی، راه‌های باستانی، سفالینه‌ها و نسخ خطی و بسیاری از یافته‌های فرهنگی دیگر، هر یک نقش بسزایی در بازشناسی فرهنگ اسلامی ایفا می‌کنند. به نظر می‌رسد گستره‌ی مطالعاتی باستان‌شناسی اسلامی بسیار فراتر از رشته‌های دیگری است که پیوند اساسی با آن دارند. به زعم نگارندگان، باستان‌شناسی اسلامی، معماری اسلامی، تاریخ هنر، مطالعات هنر اسلامی و دیگر رشته‌های نوظهور، حلقه‌های یک زنجیره را تشکیل می‌دهند که هدف واحدی دارند که همانا شناختی دقیق و عمیق از فرهنگ انسان گذشته است که در دوران اسلامی در آثار و پدیده‌های انسانی تبلور یافته است. بنابراین می‌توان به روشنی دریافت که هدف باستان‌شناسی اسلامی همان هدفی است که باستان‌شناسی در مقیاسی کلان پیگیری می‌کند. یعنی مسأله محوری و کشف حقایق پنهان گذشته با استفاده از فعالیت‌های میدانی. درکنار این مسأله، باستان‌شناسی اسلامی با دو مؤلفه زمان و فضا در ارتباط مستقیم است. متغیر زمان که حیات این رشته را از ظهور دین مبین اسلام در شبه جزیره عربستان آغاز نموده و تا به امروز به پویایی خود ادامه می‌دهد و دومین مؤلفه، عنصر فضا و قلمرو جغرافیایی پهناوری است که از مرزهای چین در شرق دور تا اسپانیا در جنوب اروپا تحت عنوان فرهنگ و تمدن اسلامی گسترانده شده است. جاییکه در صدر اسلام در یک سو شاهنشاهی ساسانی ایران و در سویی دیگر امپراتوری بیزانس (روم شرقی) هر یک از پیشگامان این فرهنگ به شمار می‌رفتند. آنچه که در این بین، اهمیت دارد اینک، استقرار فرهنگ اسلامی در جوامع تحت سیطره مسلمین به تدریج موجب پیوندی ناگسستنی همراه با همزیستی مسالمت‌آمیز میان جوامع تازه مسلمان شده گردید.

آنچه بیش از پیش در بازشناسی چپستی و ماهیت باستان‌شناسی اسلامی بایستی در نظر گرفته شود، همانا رابطه باستان‌شناسی اسلامی با دین و فرقه‌های اسلامی است. سهم دین و موضوعات مرتبط با آن آنقدر اهمیت دارد که برخی محققان، باستان‌شناسی اسلامی را باستان‌شناسی دینی قلمداد می‌کنند. برهمگان روشن است که در طول تاریخ، دین مبین اسلام با تبادلات اندیشه‌ها و آراء و مجادله‌های بنیادین در بین فقها، فلاسفه و متکلمین به رشد و تعالی دست یافت. در این میان، آیات روشنگر قرآن کریم، چراغ راه و هدایت‌گر اندیشمندان و متفکران اسلامی در این راه پرفراز و نشیب بوده است. بازتاب مفاهیم بنیادینی نظیر توحید، عدل، نبوت، معاد و امامت و نیز اعمال و آداب اسلامی همچون نماز، حج، روزه، زکات و... در فرهنگ اسلام به همراه قرآن، فقه، حدیث و شریعت اسلامی (مجموعه‌ای از قوانین اسلامی) در بناهای

مذهبی چون مساجد، مقابر، کتیبه های اسلامی و فضاهای شهری چون میدان، بازار و... می توان مشاهده نمود. از اینرو، باستان شناسی اسلامی با توجه به ساختار ماهوی آن که پیوندی ناگسستنی با دین اسلام و مفاهیم و مبانی شریعت داشته و دارد، پروژه ای زنده است و امروزه نیز محل پژوهش و کنکاش محققان این عرصه محسوب می شود. نکته دیگری که بایستی بدان توجه نمود، شناخت باستان شناسی اسلامی و مبانی آن است که در گرو آشنایی و درک هویت و جامعه اسلامی و تنوع و تکثر آن در سه سطح بومی، ملی و بین-المللی است. به بیان دیگر، سعی باستان شناسی اسلامی بر این است که به محقق این امکان را بدهد تا در دو مقیاس کلان و خرد به مسائل و پدیده های معماری، شهری و باستان شناختی بنگرد و به تحلیل جهان شمول از منظر معارف و مبانی اسلامی بپردازد. آنچه که اساس و شاخصی برای مطالعات علمی این رشته محسوب می شود، لایه های پنهان اجتماعی و فرهنگی است که در مفاهیم فوق به آن اشاره شد.

ضرورت تدوین و گردآوری کتاب حاضر بیشتر به دلیل تنوع منابع و دسترسی نسبتاً دشوار به منابع اصلی انجام گرفت. از آنجایی که منابع باستان شناسی اسلامی به دلیل گستره وسیع مطالعاتی و دامنه زمانی و جغرافیایی جهان اسلام، از تنوع و پیچیدگی در آثار و متون برخوردار است، دسترسی آسان و جامع دانشجویان به مواد فرهنگی و منابع مکتوب امری است تقریباً ناممکن. به همین خاطر، نگارندگان این سطور، برآن شدند، اندکی از دشواری مساله کاسته و با گردآوری مطالب مهم و کلیدی در یک کتاب، به ارتقای سطح دانش و آگاهی بخشی عمومی به دانشجویان، محققان و علاقه مندان هنر و باستان شناسی اسلامی تلاش نمایند. بدیهی است، از آنجائیکه، این کتاب تنها با هدف آموزش و بیان کلیات هنر و معماری دوران اسلامی ایران به دانشجویان رشته های هنر (صنایع دستی، پژوهش هنر، معماری و شهرسازی) و باستان شناسی در مقطع کارشناسی تدوین یافته است، از ارائه ارجاعات درون متنی پرهیز شده است. به طور کلی، نگارندگان کتاب حاضر از دو رویکرد برای انتقال مفاهیم به دانشجویان عزیز استفاده نموده اند. در رویکرد نخست، به گونه شناسی بناها پرداخته شده و آثار معماری ایرانی بر اساس عملکردشان مورد ارزیابی قرار گرفته اند. در ادامه، براساس گاه شماری و تقسیم بندی ادوار تاریخی و تفکیک آثار معماری به سه دوره زمانی، بناهای شاخص مورد بررسی توصیفی قرار گرفته اند. بی شک، این کتاب مقدمه ای بر هنر و معماری ایران در دوران اسلامی است و تلاش داشته است تا با بیانی ساده و روان به توصیف کلیات هنر و معماری دوران اسلامی ایران بپردازد و از ارائه تحلیل و بیان نظرات شخصی خودداری نماید. لازم به ذکر است با توجه به اینکه مرزهای فرهنگی ایران منطبق با مرزهای سیاسی کنونی نیست، در این کتاب مبنای بررسی و معرفی آثار معماری براساس مرزهای سیاسی تعریف شده است. بنابراین از پرداختن به بسیاری از محوطه ها و بناهای اسلامی ایران در خارج از مرزهای سیاسی امروز اجتناب شده است. در پایان از دوست گرامی جناب آقای مهرداد پارسایی، جهت صفحه آرایی کتاب سپاسگزاریم.

عابد تقوی، عباس دولتیاری

دی ماه ۱۳۹۳